

Пронь Т.М.

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ УКРАЇНЦІВ,
ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ В УКРАЇНУ
В 1944-1946 РР., У ТРИКУТНИКУ
«ГРОМАДА – ВЛАДА – ПЕРЕСЕЛЕНЦІ»**

У статті розкриваються соціально-психологічні аспекти взаємовідносин українців, примусово переселених з Польщі в 1944-1946 рр. в Україну, місцевих мешканців і влади та взаємодії їх усередині своєї групи. Вони дають багатий матеріал для розуміння суспільно-політичних процесів у країні в повоєнні роки, важкої долі примусових мігрантів та складнощів їхньої адаптації.

З історичної перспективи соціальна історія належить до найбільш актуальних напрямків гуманітарних знань. У цьому плані багатоаспектна тема депортації українців із Польщі в 1944-1946 рр. в Україну у зв'язку з міжнародним визнанням нового кордону СРСР і Польщі не випадає з поля зору досліджень вітчизняних та польських учених із кінця 80-х років ХХ ст. Ця проблематика у широкому контексті історії Другої світової війни та повоєнного устрою світу, очевидно, буде цікавити істориків, публіцистів, учасників цього процесу та їхніх нащадків ще багато років. Стійкий різноаспектний інтерес до неї пояснюється не тільки бажанням відновлення несправедливо «забутої» сторінки історії, а й амбівалентністю змін історичної свідомості постсоціалістичних суспільств на сучасному етапі розвитку. Всебічне дослідження цієї проблематики сприяє подоланню негативів в історичній спадщині,

перенаповненій комплексами образ і неприязні, та торуванню шляху до розуміння одне одного, примирення й поширення толерантності серед народів обох країн.

З огляду на це кожна нова спроба подивитися на зазначену подію в новому ракурсі чи висвітлити окремі її аспекти не применшує значення робіт попередників, а природжує історичні знання з проблеми. Автор статті прагне розкрити соціально-психологічні аспекти взаємовідносин примусово переселених із Польщі в 1944-1946 рр. українців, пересічних місцевих мешканців і влади в Україні та їхню взаємодію всередині своєї групи, оскільки вони дають багатий матеріал для розуміння складності суспільно-політичних процесів у країні в повоєнні роки, важкої долі примусових мігрантів та їхньої адаптації.

Серед значної кількості книг, брошур, публікацій у фахових історичних виданнях і ЗМІ, присвячених масовому міждержавному переміщенню етнічного населення українсько-польського прикордоння в 1944-1946 рр., робіт, які висвітлюють питання адаптації українців із Польщі на теренах України, не так багато. Насамперед про це йдеться в дисертаційних дослідженнях Н.Данилихи¹, В.Кіцака², О.Савчука³. Окрім цього – в

¹ Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках (на матеріалах західних областей України) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». – Львів, 2007. – 21 с.

² Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». – Чернівці, 2003. – 20 с.

³ Савчук О.А. Депортації українців з Холмщини і Підляшшя в 1944–1947 рр.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України». – Луцьк, 2010. – 20 с.

публікаціях О.Буцько⁴, Т.Гонтар⁵, Л.Зашкільняка⁶, Р.Кабачія⁷, Ю.Сороки⁸, Т.Пронь⁹. Здебільшого вони розкривають соціально-економічний аспект адаптації переселених, виокремлюють три найвагоміші причини, що уповільнювали їхнє пристосування або робили неможливим закріплення на нових місцях поселення: нестача житла й господарських будівель, зволікання влади з виділенням землі, колгоспна система господарювання. Звичайно, ці питання так чи інакше торкаються діяльності влади щодо коригування зазначених процесів і мало розкривають особливості міжлюдських взаємин. Однак це було найболісніше явище серед дрібних і великих

⁴ Буцько О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – 149 с.

⁵ Гонтар Т. Становище переселенців з Польщі у південних та східних областях УРСР у 1944–1945 рр. // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені В.Гнатюка. Вип. VII. Серія: Історія. Збірник наук. праць. – Тернопіль, 1998. – С. 146-155.

⁶ Зашкільняк Л. Наслідки депортації українців і поляків у 1944–1946 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 272. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2005. – С. 149-156.

⁷ Кабачій Р. Проблеми адаптації депортованих з Польщі українців у Миколаївській області // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені В.Гнатюка. Вип. V. Серія: Історія. Збірник наук. праць. – Тернопіль, 2002. – С. 130-138; Його ж. Проблеми адаптації переселених з Холмщини і Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945-1948 рр.) [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ethnos.lemky.com/2006/03/19>

⁸ Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті роки). – К, 2007. – 275 с.

⁹ Пронь Т.М. Соціально-економічні чинники самовільного руху з південних областей України у західні українців депортованих з Польщі у 1944–1946 рр. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – Вип. XIII. – С. 211-217.

труднощів, з якими зіткнулися переселені. Напружені соціальні відносини значно ускладнювали пристосування людей до нових економічних умов і нової території.

Насамперед зазначимо, що Друга світова війна посідає особливе місце у системі всіх умов і чинників, які впливають на характер і динаміку суспільних процесів. Найпотужніший соціальний конфлікт в історії людства мав для населення України важкі політичні, соціально-демографічні і психологічно-ментальні наслідки. Соціально-побутова криза, нав'язані пропагандою ксенофобії, розділена колективна пам'ять, накопичена внутрішня напруга в суспільстві в передвоєнні і воєнні роки не сприяли гармонічній інтеграції в українське суспільство населення переселеного з Польщі. Множинність соціальних суперечностей на ґрунті нестачі житла, землі та показового пільгового забезпечення переселенців слугували за основу внутрішнього соціального конфлікту.

Масове одночасне переселення українців з Польщі започаткувала угода між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. «Про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі в УРСР і польських громадян з території Української РСР у Польщу»¹⁰. Оскільки абсолютну кількість депортованих із Польщі в 1944-1946 рр. українців – 482 880, складала селяни (93,1%)¹¹, то їх розселяли в сільській місцевості. Маючи сумніви щодо лояльності переселенців до радянської влади при виборі місць

¹⁰ Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945–1957). – К., 1959. – С.193-199.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1470. – Арк. 23.

розселення враховувалися наявність вільного житла і земельної площі, потреби сільськогосподарського виробництва й політична складова. Переселенців спершу допоселяли (доприселяли) в існуючі колгоспи південно-східних областей або новостворені з переселенських господарств (щоправда у всіх 17 областях, у яких розселяли переселених, таких набереться не більше 20) та не колективізовані села західних областей.

Переселенський рух українців із Польщі мав вирішити цілий комплекс проблем. Як відомо, базовим варіантом сталінської програми відбудови сільського господарства і промисловості були колгоспи. Їх відновлення в усіх визволених областях, крім західних, здійснювалося прискореними темпами. Відразу після визволення території України від фашистської окупації в 1943 р. у лівобережних областях УРСР відновили своє функціонування 10145 колгоспів¹². При вступі до колгоспу приїжджі з Польщі селяни мали передати в спільне користування власних коней, велику рогату худобу та сільськогосподарський реманент. Евакуаційні структури всіляко заохочували селян до перевезення належного їм майна та худоби. Загалом «евакуйованим» українським населенням із Польщі в УРСР було привезено 113504 голів великої рогатої худоби, 54938 коней, 46421 кіз та овець, 23452 свиней, 69275 одиниць господарських знарядь, з них – 1653 збиральних машин, 1013 сіялок, 224 молотарки, 244934 тонни особистих речей і різного майна¹³. Влиття людських і матеріальних ресурсів переселенців в українське село мало величезне господарське значення. Перша хвиля переселенців відносно швидко вступила до

¹² Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / Гол. ред. В.М.Литвин. – К., 2006. – Т. 2. – С. 319.

¹³ Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 7. – Т. V. – Спр. 3140. – Арк. 95.

колгоспів й прийняла активну участь у відродженні сільського виробництва.

Разом з тим, незважаючи на крайню потребу колгоспів у працездатній робочій силі й матеріальну зацікавленість, між вимушеними мігрантами та місцевим населенням склалися досить непрості відносини. Кількісна перевага українців у національному складі населення сіл дає підставу стверджувати про наявність не тільки соціального, а й внутрішнього етнічного конфлікту та подавленого відчуття етнічної єдності. Стосунки місцевих і прибулих не відзначалися особливою прихильністю. Вони були асиметричними, зводилися до принципу «ми і вони», або «свої і чужі». Регіональні особливості конфлікту проявлялися залежно від ступеня тиску мігрантів на соціальну інфраструктуру і локальні риси характеру місцевих селян. Упередженість останніх до переселених пояснюється кількома глибокими причинами: 1) страхом колективного покарання за невиконання розпоряджень влади; 2) прагматичним зиском; 3) людськими вадами.

Практика підозрілого ставлення до окремих національностей, нав'язані громадськості відносини «друзів і ворогів» поширювалися на прибулих українців, провокували неприязне ставлення до них корінного населення. Поведінка більшості місцевих мешканців формувалася незалежно від етнічної ідентичності мігрантів. Основним був інстинкт самозбереження. Хоча переможні кроки Червоної армії давали їм надію на швидке покращення життя, водночас панували небезпідставні побоювання покарання за проживання на території під час окупації. Відомий німецький філософ Карл Ясперс досить точно виділив головну характерну рису тоталітарного суспільства як суспільства, життя якого наповнене недовірою й суцільним страхом: «над кожною

людиною нависає постійна загроза»¹⁴. Зволікання прибулих українців зі вступом у колгоспи дратувало місцевих селян. Вони вбачали у цьому потенційну фізичну небезпеку, а також гальмування покращення умов життя після війни.

Одночасне прибуття значної кількості переселенців змінило соціальну структуру населення сіл, поділило сільську громаду на дві умовні групи – «місцеві» і «приїжджі». Тут проявляється певна закономірність. З одного боку, прибуття мігрантів покращувало економічне становище колгоспів, з іншого, – дестабілізувало місцеве соціальне поле. Кожна зі сторін мала власні інтереси, сформовані регіональні господарські навички, звичаї, різні уявлення про справедливість. Так, на Півдні місцеві селяни та органи влади поводити себе з переселенцями відповідно до статусу переможців. «Радянська влада – ми! Ми перемогли», – викрикував під час однієї із сварок голова колгоспу з Миколаївської області¹⁵. Саме на цих засадах корінне населення обґрунтовувало поняття справедливості. Підкреслене місцевою сільською громадою становище переселенця як «зайди», а не господаря на відведеній їм владою для поселення землі, образало. Захищаючись від несправедливих закидів вони казали: «Ми не хотіли переселятися. Нас примусили. Нам пообіцяли...»¹⁶ Зауважимо, що згідно з вищезазначеною угодою українцям, яких виселяли в Україну, було обіцяно компенсацію за втрачене майно, надання землі в розмірі наділів, якими вони володіли в Польщі, але «не більше

¹⁴ Ясперс. К. Истоки истории и ее цель / Пер. с нем. М.И.Левинной. – М., 1984. – С. 15.

¹⁵ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-1979. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 49.

¹⁶ Там само. – Арк. 15.

15 гектарів на одну родину»¹⁷. Однак таку норму землі могли виділити тільки в декількох районах західних областей. На півдні селяни отримували щонайбільше один гектар в обмін на заяву про вступ до колгоспу. Зіткнувшись із таким ошуканством, прибулі ніяково просили: «...Я не проти працювати в колгоспі, якщо мені дадуть, хоча б п'ять гектарів землі»¹⁸.

Назагал в основі спровокованого переселенням внутрішнього конфлікту було незадоволення людей діями держави щодо забезпечення універсальних потреб людини в житлі, їжі, одязі, самозбереженні, самовираженні, самоідентифікації, свободі віросповідання, пересування і господарювання, економічної безпеки (отримання адекватної плати за виконану роботу). Міжособистісні стосунки і ставлення місцевих селян до переселенців залежали від їхнього матеріального забезпечення, професійних навичок, людських якостей (доброзичливість, щедрість, безкорислива допомога). Воно не було сталим, а змінювалося під впливом різних чинників: набуття нового соціального статусу (керівні посади переселенців), навіювань пропаганди, поведінки місцевої влади тощо.

Слід відзначити, що, незважаючи на відпущений зверху двотижневий термін підготовки до прийняття переселенців, прибуття перших ешелонів до Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської, Тернопільської, Волинської та інших областей стало несподіванкою. Як зазначалося в рішеннях засідання бюро облвиконкомів та обкомів КП(б)У до їх прийому місцеві органи влади «практично не готувалися»¹⁹. Люди по кілька годин або й

¹⁷ Українська РСР у міжнародних відносинах. – С. 194.

¹⁸ ДАХО. – Ф. Р-1979. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 15.

¹⁹ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р-3755. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 19.

днів чекали на станціях розвантаження вагонів і перевезення їх до сіл. Позитивні зрушення відбулися після втручання вищих радянських виконавчих та партійних органів. Особливо це стало помітно коли місцеві мешканці побачили статки прибулих першопоселенців. Мешканка с. Нікольське Солонянського району Дніпропетровської області Гурич Марія писала у листі на фронт: «...У нас прибавилася сім'я – квартиранти 5 душ: бабуся, дочка, зять і двоє дітей. Вони евакуювалися із Польщі – українці, навезли багатства повну хату. Привезли 2 корови, свиней, 4 вівці, 14 курей, кролів. Вони дуже багаті, не такі, як ми...»²⁰ Звісно, далеко не всі були такими заможними. Як і місцеві селяни, переселені недоїдали, потребували безповоротної матеріальної допомоги.

Та поширення чуток про прибуття в область заможних переселенців справило позитивне враження на місцевих. Бажання вирішити матеріальні проблеми колгоспу і колгоспників за рахунок переселенців виникло навіть у тих голів колгоспів, які спершу категорично відмовлялися їх приймати, посилаючись на відсутність житла. Очевидно, в зв'язку з недостатньою поінформованістю вони сприйняли їх за біженців. З'ясувавши в інших голів колгоспів: «Що то за такі, переселенці?» – вони самі почали прохати облвиконкоми про термінове направлення до їхнього колгоспу переселених, адже розуміли, що в умовах значної втрати населення, мігранти були єдиним джерелом відновлення економічно активного потенціалу села²¹.

Попри осінньо-весняне бездоріжжя в перші півроку переселення в більшості випадків колгоспники дружно зустрічали переселенців, нерідко запрягаючи у вози корів. На імпровізованих мітингах лунали сповнені радості й

²⁰ Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель... – С.173.

²¹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1168. – Арк. 12.

подяки двосторонні промови. В селах було налагоджено доволі «теплі прийоми». На спільних сільських вечірках селяни подовгу засиджувалися, розмовляли, співали пісень. Колгоспники запрошували поселенців вступати в свої колгоспи²². Безумовно, це впливало на настрої переселенців. Розчулені дружнім прийомом вони швидко погоджувалися працювати в колективі, передавали згідно зі статутом колгоспників своїх коней, корів та інвентар до колгоспу, навіть не зафіксувавши це документально.

Однак невдовзі пожалкували. Перші ознаки конфлікту проявилися з настанням весни. В більшості колгоспів худобу переселенців погано доглядали, відмовлялися годувати її кормами колгоспу, хоча вона перебувала на фермах, безжально напружували корів важкою роботою на полях, коней не закріплювали за конюхами і постійними їздовими. Нерідко голови колгоспів використовували їх для власних потреб. У той же час забороняли користуватися ними господарям, коли потрібно було привезти паливо або збіжжя. Були випадки загибелі корів та коней²³. Така недбалість краяла серце господарів худоби. Спроби переселенців перешкодити цьому наштовхувалися на байдужість і грубість. «Коні не ваші, а колгоспні і ви за них не хвилюйтесь», – заявив керівник колгоспу ім. І.Франка Запорізької області Грищенко²⁴. Часто звернення переселених до місцевих керівників зі скаргами чи проханнями закінчувалися насмішками, брудною лайкою та навіть побиттям²⁵. Іноді, навіть не соромлячись, голови колгоспів прямо заявляли переселенцям: «Ви нам не потрібні, нам потрібні ваші коні.

²² Там само. – Арк. 85.

²³ Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 394. – Арк. 204.

²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 8.

²⁵ Там само.

Вас сюди ніхто не кликав і не буде захищати»²⁶. На жаль, здебільшого керівники господарств бачили в переселених насамперед робочу силу, а не людський чинник. Незвиклі до такого поводження селяни були шоковані.

Загалом голови колгоспів і сільрад допускали чимало порушень. Вони не поспішали документально закріплювати право власності переселенців на будинки, не оформляли акти передачі худоби та майна до колгоспів, брали в них зерно у борг під майбутній врожай, але не повертали²⁷, забирали квитанції за якими держава розраховувалася з населенням за здане збіжжя, отримували по них зерно, проте не віддавали за призначенням, а здавали заготівельним конторам для виконання планів хлібозаготівлі. Окрім того, забороняли переселенцям відзначати релігійні свята та ходити до церкви, заявляючи: «Щоб я вас жодного в церкві не бачив»²⁸. Недотримання морально-етичних норм поведінки керівного складу колгоспів не викликало у новоселів поваги до них та бажання вступити до колгоспу.

Відчувши на собі прояви морального та фізичного насилля, переселенці почали гарячково шукати виходу із ситуації. Звісно, різні форми насилля породжували й множинність реакцій на нього. Переселенці позивалися до державних інстанцій зі скаргами, просили дозволу на переселення в західні області («ближче до дому»), вимагали анулювати свої заяви про вступ до колгоспу. Наприклад, переселенець Миколаївської області Сав'юк написав у зустрічній заяві про вихід із колгоспу, що попередня заява була написана «насилльно»²⁹.

²⁶ Там само. – Ф. 2. – Оп. 7. – Т. V. – Спр. 5031. – Арк. 156.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ *Кабачій Р.* Проблеми адаптації депортованих з Польщі українців у Миколаївській області. – С. 136.

Незадовільні господарсько-побутові умови проживання та праці поставили переселених на межу виживання – без житла, з мізерними залишками статків, беззахисні перед свавіллям і беззаконням голів колгоспів та брутальною поведінкою місцевих мешканців. У травні 1945 р. райуповноважений Синельниківського району Запорізької області зобов'язав переселенця Мазур із села Катеринівка сплатити податки за 1945 р. Коли той відмовився, мотивуючи, що сплатив у Польщі, уповноважений описав його корову і майно³⁰. Відомо, що згідно з угодою, переселенці звільнялися на два роки від сплати податків. Та місцеві селяни не зважали на це. Вони домагалися покладання однакових обов'язків на всіх членів колгоспу незалежно від часу проживання на території і державних пільг для мігрантів. Були випадки, коли безграмотні переселенці, мало обізнані з правилами переселення, сплачували податки, а при з'ясуванні обставин їм не повертали те, що було незаконно оподатковано. Переселенці обурювалися, бунтували, намагалися забрати худобу і таємно втекти.

Основою конфліктів між місцевими і приїжджими було поле господарсько-побутової взаємодії. Справжні «соціальні баталії» за житло, господарські будівлі, подвір'я, земельні наділи аж ніяк не сприяли соціально-психологічному прилаштуванню переселенців до нової місцевості. Потреба житла в зв'язку з масовим переселенням значно перевищувала слабкі державні можливості. Тут мали допомогти керівники господарств. Але вони проявляли чимало недбальства та свідомих правопорушень. Кращі будівлі передавали різним особам чи організаціям, їх не брали на облік, заселяли самопоселенцями. Вільні ж будинки в колишніх німецьких

³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп.1. – Спр. 11. – Арк. 8.

колоніях південно-східних областей були малопридатні для проживання. Більшість із них не мала даху, вікон, дверей, печей. В Одеській області, де було розселено 4940 родин, станом на 1 березня 1946 р., майже на завершальному етапі переселення, було відремонтовано тільки 1288 будинків, збудовано нових – 10. На квартирах у колгоспників «у порядку ущільнення» проживала 1591 сім'я³¹. Життя багатодітних родин у невеличких будинках колгоспників почасти було нестерпним. Та, вочевидь, це було краще, ніж нічого. Примусово виселені з власних будинків люди, як могли, пристосовувалися до ситуації. Вони рили землянки, поселялися у підвалах, сараях, розвалинах, спали по черзі не роздягаючись. Втративши надію отримати від держави будинки в обмін на здані в Польщі, самостійно купували їх або будувалися.

Тіснота, відсутність господарських будівель для худоби і збереження збіжжя, що видавалося переселенцям як компенсація за здану продукцію в Польщі, викликали загальне обурення. Державні кошти, що виділялися на потреби матеріального облаштування переселенців на місцях, часткове повернення компенсації, видача овочів, жирів, товарів першої необхідності не могли задовольнити потреб переселенців, а тільки посилювали заздрощі в місцевих селян, поглиблювали в них неприязнь до переселенців. Вона проявлялася у сварках, викиданні речей на вулицю, вимаганні непомірної плати за проживання. І це при тому, що нерідко переселенці пригощали їх або відпродавали отримане збіжжя, оскільки не мали де зберігати, рятуючи так односельців від голоду. Ці та десятки інших документально зафіксованих фактів віддзеркалюють атмосферу суспільного життя в Україні в ті важкі роки.

³¹ Там само. – Ф. 2. – Оп. 1. – Т. IV. – Спр. 3816. – Арк. 128-129.

Основна маса переселенців проявляла надзвичайну старанність і працьовитість. Це відзначали всі. Навіть ті, хто не вступив до колгоспу (не хотіли вступати, поки не отримають землю), добре працювали на колгоспних полях. Переселенці виробляли велику кількість трудоднів. Наприклад, Д.Клепач та М.Музикарь із колгоспів «Нове життя» і «Червоний шлях» Лозівського району Харківської області виробили відповідно по 806 і 500 трудоднів³². Вироблення переселенцями від 200 до 600 трудоднів було типовим явищем у всіх колгоспах України. Звітуючи про урожай 1945 р., голова Мелітопольського райвиконкому Запорізької області наголосив на особливому внеску переселенців у цей процес: «Влітку переселенці працювали настільки чесно, що по суті витягнули сільради зі збиранням хліба і молотьбою»³³. Аналогічну думку висловив і голова колгоспу ім. Ворошилова: «Врожай 1945 року практично зібрали не місцеві колгоспники, а переселенці, які прибули»³⁴. Однак завзятість переселенців не подобалася рядовим місцевим колгоспникам. Вони стиха виказували їм своє невдоволення, розповідали, як добре працювали самі, поки не отримали розрахунок³⁵.

Соціальне напруження стрімко зростало. На хвилі загального роздратування, економічної кризи місцеві селяни неприємно дорікали вимушеним мігрантам: «Чого Ви сюди приїхали? Забирайтеся геть!»³⁶, «Ми і без Вас обійдемося. Самим немає чого їсти»³⁷. Близьке знайомство з радянською колгоспною системою, ультимативною

³² Там само. – Оп. 7. – Т. V. – Спр. 5031. – Арк. 166.

³³ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп.1. – Спр.1168. – Арк. 14.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – Спр. 1213. – Арк. 44.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 21.

³⁷ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1213. – Арк. 36; Спр. 1216. – Арк. 54.

формою вступу до колгоспу, агресивною поведінкою виснажених фізичним та моральним навантаженням, недоїданням і радянською системою суспільних відносин місцевих селян штовхало переселених на пошуки кращої долі в інших регіонах України, рідше СРСР.

У західних областях, куди прагнули переїхати обмануті й скривджені люди, вони також пізнали лихої долі «вигнанців». Хоча на західних землях колгоспна система не була поширеною, але там їх також не чекали. «Ніхто не хотів нас навіть тимчасово прийняти до хати. Місцеве населення було переконане, що ми добровільно переселились, а отже якісь голодранці, бо хто з порядних людей залишає рідні місця»³⁸. Довгі роки сільського бібліотекаря із селища Дідилів Львівської області Ольгу Кватюру, як і багатьох інших переселенців, не покидало відчуття «чужої» поміж нових односельців³⁹. Показово характеризує міжетнічні суспільні відносини в регіоні поширена в ті роки поговорка, що ходила по Волині: «Американці на вернули на нашу голову колорадського жука, а радянський уряд переселенців»⁴⁰. Як показує порівняльний аналіз, прояви і природа досліджуваного конфлікту на півдні, сході та заході була одна. Англійський філософ Барінгтон Мур писав: «Коли люди захочуть розірвати ланцюги теперішнього часу, вони повинні будуть зрозуміти сутність тієї сили, що їх викувала»⁴¹.

³⁸ Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках... – С. 166.

³⁹ Наведено: зі слів Кватюри О.М. мешканки с. Дідилове, Львівської області. – Приватний архів Т.Пронь.

⁴⁰ Наведено: зі слів Гаврилюк О.Н. мешканця м. Луцьк. – Приватний архів Т.Пронь.

⁴¹ Наведено за: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – К., 1994. – Кн. перша. – 256 с.

Значну кількість будинків звільнених польськими господарями, які від'їжджали в Польщу, згідно з двостороннім договором про обмін населенням та родинами членів ОУН і УПА, які виселялися за межі УРСР, перетворили у величезне «яблуко розбрату». Часто їх займали родичі виселених чи знайомі. У Волинській області з 5132 залишених поляками будинків було передано переселенцям тільки 3268⁴². Потік мігрантів за планом розселення та зворотників із південно-східних областей значно перевищував наявність вільного житла. Наприклад, станом на 1 травня 1946 р. у Тернопільській області із 21969 родин, що прибули сюди, отримали будинки тільки 18444 родини⁴³. Облаштування переселенців відбувалося повільно. На 10 вересня 1947 р. в області проживало на квартирах 517 родин⁴⁴. Поміж усіх західних областей відносно краще були забезпечені житлом переселенці у Львівській області. Та все ж частина з них проживала на квартирах або в господарських будівлях. У травні 1946 р. в Оликському районі Волинської області в стодолах мешкало 78 родин, більш як 100 – не мали садиб та наділів землі⁴⁵. У вільних будинках, призначених для переселенців, нерідко поселялися самопоселенці-зворотники або місцеві мешканці. Коли приїжджали нові законні господарі, самопоселенці подовгу не виселялися, проживали разом або зовсім не пускали їх

⁴² Савчук О. Чужі серед своїх, доля депортованих українців Холмщини // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Ю.Сливка. – Львів, 1998. – С. 83.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Т. IV. – Спр. 3816. – Арк. 291.

⁴⁴ Там само. – Оп. 7. – Т. V. – Спр. 5031. – Арк. 156.

⁴⁵ Державний архів Львівської області. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 206. – Арк. 5.

до осель⁴⁶. Вони змушені були продовжувати проживати на квартирах, маючи свої хати. Керівники селищних рад, не бажаючи сваритися з односельцями, самоусувалися від розв'язання цих проблем.

Переселенцям доводилося звертатися до відділів розселення, скаржитися, захищатися в судовому порядку. «В хату поляків, виселених і відведених нам під житло, поселився місцевий мешканець, а нас він поселив у свою гіршу хату. Я випадково дізналася про це у 50-х роках, подала до суду і виграла процес»⁴⁷. Сварки з питань житла деструктивно впливали на міжособистісні стосунки. Опір переселенців був неочікуваною неприємністю для місцевих мешканців. «Сусіди чортом дивилися на нас тому, що ми вселилися в гарний будинок виселених до Сибіру»⁴⁸. Так не з власної волі переселенці поставали в очах місцевих громад «своєрідними тірольцями», — зазначає тернопільський дослідник Володимир Кіцак⁴⁹. Слід відзначити, що органи державного управління самі чинили незаконні дії щодо переселенців і додавали тривожності виснаженим безкінечними переїздами людям. Голови сільрад без будь-яких докорів сумління переселяли новоселів із відведених їм хат у гірші. Так, у Дублінському районі Дрогобицької області голова райвиконкому Нерест самовільно виселяв переселенців із наданих їм будинків⁵⁰. У ряді районів Волинської області голови райвиконкомів

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Т. V. – Спр. 5031. – Арк. 87.

⁴⁷ Наведено: зі слів Саліш М.Д., мешканки с. Дідилове, Львівської області. – Приватний архів Т.Пронь.

⁴⁸ Наведено: зі слів Чайки Н.Я., мешканки м. Києва. – Приватний архів Т.Пронь.

⁴⁹ Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. ... – С. 122.

⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Т. V. – Спр. 5031. – Арк. 156.

віддавали накази про демонтаж будинків, призначених для переселенців⁵¹.

Слід зазначити, що для кожного господаря було дуже важливо не тільки отримати будинок, господарські будівлі, земельні наділи, а й оформити все юридично. Якщо у південних областях з цим не поспішали, оскільки не були впевнені у намірах осілости переселених, то у західних областях такої проблеми не було, за винятком внутрішнього регіонального, обласного чи місцевого руху. Проте затримка з оформленням документів на право власності була унормованою.

Соціально-психологічних аспектів, які провокували напружені стосунки між українцями-переселенцями з Польщі і місцевим населенням, було багато. Так, одним не подобалося неповажне ставлення до них, намагання ошукати, використати їхнє майно, худобу та працю. Іншим не подобалася пільгова політика держави щодо переселенців, їхня непокірливість, самозахист і солідарна підтримка. Великий вплив на ситуацію мав патріотичний рух, який не сприймав жодні владні дії. Населення, для якого радянська влада була порівняно чужою, вочевидь, не розуміло тих, хто здалися і відступилися від своїх земель та потіснили їх на власній території. Іноді вони застосовували щодо переселенців-українців відверто хуліганські методи боротьби: кидали в хати камінням, заганяли вночі у посіви худобу тощо⁵².

⁵¹ Державний архів Волинської області. – Ф. Р-919. – Оп.2. – Спр. 68. – Арк. 33.

⁵² *Данилиха Н.Р.* Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках... – С. 166; *Кіцак В.* Адаптація українців Закарпаття в Україні: урядові документи і реалії часу // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені В.Гнатюка. Вип. VII. Серія: Історія. Збірник наук. праць. – Тернопіль, 1998. – С. 137-146.

За відсутності підтримки з боку властей, а то і за їх потурання, слова «переселенець», «забужанин» перетворилися на лайливі⁵³. Переселенцям боляче було чути, як у західних і східних областях їх називали позаочі чи відкрито «поляками», «польськими бандитами», «західниками», «мазурами», «вакуванцями», «вакувантами», «дідами» тощо⁵⁴. Більш за всіх дошкуляли лемкам. Навіть назва етнічної групи «лемки» промовлялася іронічно. До сьогодні в їхніх спогадах негативні враження не зникають. «Найбільше, що мені запам'яталося з того часу – це приниження переселенців місцевим населенням. Сміялися з нашої мови, звичаїв. Неприємно вимовлене ким-небудь слово «лемки» стискало серце до болю»⁵⁵.

Такій моральній нарузі лемки, холмщани, підляшці і надсянці (самоназви вихідців українських етнографічних територій, що відійшли до Польщі) протиставляли дружність та згуртованість. Місцеві дивувалися, що лемки щиро виручають та гордовито стоять один за одного. «Бувало так, що хтось з бідніших місцевих людей попросить привезти дрова або поле виорати, засіяти, то лемки зразу слухали, і саме важливе те, що не брали платню за роботу, а за дякую. Або хату побудувати, так як та традиція була в нас на Лемківщини», – згадує і характеризує свою етнографічну групу Т.Гоч⁵⁶. Подібна

⁵³ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995. – С. 62.

⁵⁴ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1213. – Арк. 54; Пронь Т.М. Примусове переселення // Щотижня (Миколаїв). – 2009. – 9 вересня (№ 36); Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках... – С. 165.

⁵⁵ Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках... – С. 167.

⁵⁶ Там само.

земляцька єдність була характерна для усіх груп переселенців. Місцеві не без захоплення говорили, що «забужани дружні... їхні чоловіки все вміють, усе роблять самі, самі будують, самі мурують, нікого зі сторони не наймають»⁵⁷.

Певно, що міжособистісні дружні стосунки лемків, холмщан, підляшців, надсянців компенсували утворений навколо них соціальний вакуум і порушені соціальні зв'язки, заповнили психологічну пустоту, яка утворилася в підсвідомості у зв'язку з втратою рідних коренів. Перше неприйняття їх навколишнім соціумом примусило зосередитися на собі й своїх уміннях, посилило прагнення, попри всі тяготи буття, дати добру освіту дітям.

Отже, дослідження архівних документів та усних свідчень українців, примусово переселених з Польщі в 1944-1946 рр. у радянську Україну, й місцевого населення щодо соціально-психологічних аспектів взаємовідносин у трикутнику «грумада–влада–переселенці» дозволило нам зробити наступні висновки.

З огляду на серйозну сув'язь тогочасних проблем й важку психологічну атмосферу в країні контакти між місцевим і переселеним населенням у перші повоєнні роки здебільшого були напруженими, подекуди неприязними, навіть, якщо обидві сторони володіли українською мовою і проживали в одному будинку чи селі. Незважаючи на етнічну ідентичність переселенців сприймали як агентів впливу іншого політичного режиму.

На взаємовідносини між переселеними і місцевим населенням суттєво позначалися відмінності у вихованні,

⁵⁷ *Онуфрійчук М.* Холмському роду нема переводу. Розповіді про депортованих українців з Холмщини, доля яких пов'язана з Волинню. – Луцьк, 2005. – С. 7.

світогляді, ставленні до релігії, соціальна неоднорідність. Утворений навколо них в Україні соціальний вакуум й порушені соціальні зв'язки вихідці з українських етнографічних територій, що відійшли до Польщі, компенсували дружніми міжособистісними стосунками.

Прибулі з Польщі українці мріяли жити на власних теренах у межах України, мати приватне господарство. Все це йшло в розріз з політикою й ідеологією радянської держави. Союзне керівництво намагалось прискорити навіювання їм комуністичних цінностей, зробити носіями ідеології нового соціалістичного суспільства, залучити до активної участі в соціалістичному будівництві. Місцеві керівники проводили щодо них прагматичну політику, прагнули використати як економічну силу в зруйнованих війною колективних господарствах.

Наявність суперечностей між українцями-переселенцями й місцевим населенням засвідчили відсутність національної консолідації українського етносу в рамках тогочасної унітарної багатонаціональної держави.

Загалом же депортація завдала глибокої психологічної травми українцям. Їм було надзвичайно важко заповнити психологічну пустоту, яка утворилася в підсвідомості в зв'язку з втратою рідних коренів.

Насамкінець хотілося б наголосити, що різноманітні аспекти адаптації переселених, у тому числі соціально-психологічні, як унікальне суспільне явище потребують більш глибокого міждисциплінарного вивчення й широкого узагальнення.

Social-political aspects of Ukrainians mutual relations, compulsory resettled from Poland in 1944-1946 into Ukraine, local inhabitants and power and their interactions inside their group are explained in the article. They give rich material for understanding of social-political processes in the country during postwar years, difficult fate of migrants and difficulties of their adaptation.